

NOTE LEXICALE (II)

(Semnificații ale numelor de plante)

Plantele au avut, din cele mai vechi timpuri, un rol de mare însemnătate în viața omului (în alimentație, industrie, tehnică, în medicina populară și veterinară; le regăsim numele în credințe străvechi, în folclor etc.), încât era firesc ca numele lor să fi atras atenția cercetătorilor din diferite domenii și, în mod deosebit, a lingviștilor. Ei și-au dat seama că nomenclatura populară a florei ascunde, deseori, înțelesuri de o deosebită importanță pentru istoria culturii materiale și spirituale, pentru limba poporului respectiv. Pe de altă parte, s-ar putea spune că numele de plante oferă, din această perspectivă, un bun prilej pentru interferarea diferitelor discipline, ca etnografia, dialectologia, folcloristica, geografia, istoria etc.

Limba română dispune, în prezent, de o remarcabilă lucrare lexicografică în care au fost înmănușiate denumirile etnobotanice ale aproape 2 100 de specii, ceea ce reprezintă peste 11 000 de nume românești de plante. Pentru întocmirea ei au fost excerptate numeroase izvoare — peste 600 de publicații, manuscrite ale bibliotecilor și arhivelor publice sau particulare — la care s-a adăugat un număr considerabil de termeni proveniți din anchetele și însemnările făcute de-a lungul a cinci decenii de autorul lucrării, Al. Borza¹. După data apariției sale, *DEB* a constituit, la rîndul său, principala sursă pentru dicționarul tezaur al limbii române².

Din cercetarea fasciculelor apărute pînă acum, se observă că o bună parte a numelor de plante din inventarul lexicografic al *DLR* poartă mențiunea „etimologie necunoscută”. Prudența lingviștilor este explicabilă, căci — se pare — vorbitorii graiurilor populare își iau o oarecare libertate cînd necesitățile impun să numească flora cu care vin în contact. Așa, bunăoară, deși mijloacele de derivare au valori semantice specializate, totuși — după cum le găsim întrebuițate în nomenclatura populară a florei — nu s-ar putea spune că se ține seama de funcțiile și valorile sufixelor. Unei teme ca *brad*, de exemplu, nume generic pentru „conifere”, i se adaugă felurite sufixe în scopul diferențierii variațiilor din cadrul familiei respective, dar și pentru a numi plante din

¹ Al. Borza, *Dicționar etnobotanic*, București, 1968 (în continuare *DEB*).

² *DLR*, tomul VII, partea 1, litera N, 1971; tomul VII, partea a 2-a, litera O, 1969; tomul VIII, partea 1, litera P (*P — păzui*), 1972; tomul VIII, partea a 2-a, litera P (*pepînar*), 1974; tomul VIII, partea a 3-a, litera P (*pină-pogribanie*), 1977; tomul IX, partea 1, litera Ș, 1978.

alte specii, mai mult sau mai puțin asemănătoare cu bradul: *brădac*, *brădaică*, *brădan*, *brădățel*, *brădiliică*, *brădiș*, *brădișor*, *brădoaie*, *brădoi*, *brăderiță*, *brăduleț*, *brăduliță*, *brădușoară*, *brăduștean*, *brăduț* (DEB, s.v.). Chiar și radicalii lingvistici ai numelor de plante suferă modificări, din diferite motive, printre care etimologia populară are un rol de seamă.

Apoi, sursele din care revin numele de plante preluate de DLR sînt foarte variate (monografiile, cărți de medicină populară, de folclor, simple însemnări manuscrise etc.) și au un caracter eterogen. Lipsește, evident, un punct de vedere unitar în notarea termenilor populari. Așa se și explică de ce colectivul DLR a considerat că unii termeni nu sînt suficient de siguri și nici nu reprezintă variante propriu-zise, ci sînt, ca în cazul numelor date *răchitei*, redări aproximative ale unor forme dialectale: cf. *răcitiță*, *răcitoaică*, *răghită*, *răgiți* etc.

Cu toate acestea, am greși considerînd că poporul procedează, în numirea plantelor, la întîmplare, că gratuitatea și arbitrarul ar caracteriza nomenclatura etnobotanică. Adevărul este că, la baza celor mai multe denumiri, există o motivație, subiectivă sau obiectivă. Este tot așa de adevărat că nu totdeauna motivele sînt ușor identificabile și nici rezultatele analizelor noastre nu sînt suficient de sigure. Pot fi, însă, constituite serii și structuri semantice cu ajutorul cărora să fie ușurată considerabil explicarea unor nume de plante din categoria celor socotite obscure. Odată cu deslușirea lor, ar fi luminate zone și lămurite chestiuni, necunoscute încă, din trecutul poporului nostru.

Rîndurile de față reprezintă tocmai o asemenea încercare de încadrare a numelor de plante în serii și structuri semantice. Ele sînt, totodată, sugestii etimologice pentru cîteva nume „fără etimologie“.

1. Oamenii au observat că plantele preferă anumite locuri (pe cele cu mai multă umezeală, solurile calcaroase sau argiloase etc.; cresc, de predilecție, pe coastele înșorite sau, dimpotrivă, pe cele umbrite, ale înălțimilor etc.). Cum fiecare categorie de locuri poartă nume, în funcție de aspect sau o caracteristică a lor, numele de loc (apelativul topic comun) este împrumutat, uneori, plantei respective; are loc un fel de procedeu metonimic, cînd un obiect este numit prin intermediul unui termen desemnînd alt obiect, legat cu primul printr-o relație logică.

a. apelativul topic devine nume de plantă fără nici o modificare formală: *gărină* „loc defrișat prin ardere“ și *gărină* (*Quercus robur*); *grohotiș* „loc pietros, îngrămădire de pietre“ și *grohotiș* (*Rhinathus glaber*); *padină* „platou“ și *padină* (*Picea abies*)³; *roghină* (*rovină*) „loc mlăștinos“ și *roghină* (*Stelaria media*); *sihlă* „pădure, huceag“ și *sihlă* (*Abies alba*) etc.;

b. apelativul topic constituie temă derivativă: *dumbravă* „pădurice (de stejari)“ și *dumbravnic*, *dumbrăvan*, *dumbrăț* (provenit din *dumbrăvăț*), *dumbrăvioară* etc.

³ Evident, aici și în continuare, sensurile apelativelor topice sînt date succint, ținîndu-se cont de înțelesul cel mai răspîndit.

Pornind de la această observație și de la faptul că pe ogoarele lăstate în părăsire, vegetația capătă un aspect particular, că ea se deosebește de cea a locurilor cu pășune sau fineață, este firesc să găsim plante care cresc numai pe asemenea locuri. Ele vor da chiar nota caracteristică a ogoarelor părăsire, cu nume diferite, de la o regiune la alta: *obleg* sau *obleagă*, *orăște*, *pirlog* sau *pirloagă*, *paragină* etc. De aceea, se pare că asemănarea formală dintre numele lor și cele ale plantelor *obligeană*, *orăștică*, *pirlagină*, *părangină* etc., nu este întâmplătoare, încît ni se pare logic să presupunem că fitonimele își au originea în apelativele comune respective: *obligeană* cf. *obleagă*; *orăștică*; cf. *orăște*; *pirlagină* sau *părangină* să rezulte din contaminări dintre *pătlagină* și *pirloagă*, respectiv *păragină*.

În exemplul următor — din aceeași categorie —, vom vedea că intervin și alte fenomene care modifică numele plantei. *Smârdar* și *smîrdar* sînt nume ce se dau diferitelor plante (vezi *DEB*, indicele). *Smîrd* înseamnă „murdar, urît“, *smîrdă* „murdărie, necurătenie“, *smîrdoare* „ființă murdară (cf. *CADE*, s.v.); există și nume de locuri provenite din aceste cuvinte sau care au o temă etimologică comună, menționate de academicianul Iorgu Iordan în grupa celor caracterizate printr-un miros urît specific; cf. *Smîrda*, *Smîrdioasa* etc.⁴. Sîntem tentați să explicăm cele două nume de plante în sensul că *smârdarul* și *smîrdarul* se înrudesc, prin numele lor, cu *puturoasa*, *pușiosul* etc. *Smârdarul* crește, însă, pe locuri înalte, la munte, unde nu poate fi vorba de locuri mlăștinoase și nici vreun miros specific nu-i justifică numele. Și totuși. . .

Acolo unde planta este numită *smîrdar*, înțelesurile lui *smîrdă*, *smîrdoare*, au fost (și mai sînt probabil) cunoscute. Dar se cunoaște și cuvîntul *smidar*, provenit din *smidă* „pădurice deasă“. Ne găsim, deci, în situația unei contaminări lingvistice, lexicale, și explicarea lui *smîrdar* prin *smîrdă* ar fi fost o urmă falsă pentru etimolog.

2. Plantelor li se dau nume după diversele caracteristici pe care le au.

a. culoare: *albă*, *albeață*, *albei*, *albușor*; *albastră*, *albăstrele*, *albăstrică*, *albăstrioare*; *brumărie*, *brumărea*, *brumat*; sau culoarea este sugerată indirect: *argint*, *argințică*; *aurată*, *aurică*, *aurariță* etc.;

b. gust: *amărăciune*, *amărea*, *amăreală*, *amărită*, *amăruță*; sau indirect: *fiere*, *fiere de pămînt*⁵; *borșer*, *borșău*, *borșică*⁶; *sărătură*, *sărăturică*⁷; *zăhărel*, *zăhărică* etc.;

c. miros: *lămîiță*, *puturoasă*, *tămîioară*, *tămîioasă* etc.

d. *rotundă*, *rotundioară* etc.

⁴ Iorgu Iordan, *Toponimia românească*. București, 1963, p. 120.

⁵ Numele poate să provină și din legătura dintre plantă și o maladie a organului (*fiere*) tratată cu planta respectivă (vezi, 5 a).

⁶ Explicația poate să consistă și în folosirea plantei ca „accesoriu“ culinar, ca de exemplu, *borșău*, numele *mazării* (*Pisum sativum*).

⁷ *Slatină* se numește și un anumit loc; cf. *slatină*, așa încît numele plantelor aparține, în acest caz, seriei 1 a.

3. Dacă în exemplele din aliniatul precedent, comparația este simplă și directă, alteori forma, mărimea, înfățișarea, în general, sînt sugerate prin veritabile metafore; este categoria cea mai bogat reprezentată în nomenclatura etnobotanică. Ne-ar fi cu neputință să epuizăm, într-un spațiu restrîns, imaginile metaforice oferite de nomenclatura populară a florei, încît ne rezumăm doar la cîteva exemple.

a. la baza denumirii plantelor stau numele diferitelor părți ale corpului omenesc sau al animalelor: peste 20 de plante poartă nume compuse din apelativul comun *barbă* urmat de un determinant: *barba caprei*, *barba țapului* etc., dar și imbinări mai puțin obișnuite: *barba bradului*, *barba cucului*, *barba vacii* etc.⁸; brîncă: *brîncă ursului*, *brîncuță*, *brîncuță voinicescă* etc.; buză: *buză vacii*, *buzișor*; coadă: *coada calului*, *coada lupului*, *coada șoarecelui* etc.; creastă: *creasta cocoșului*, *creasta cucului* etc.; gură: *gura leului*, *gura mîței*, *gură închisă* etc.; labă: *laba ursului*, *laba lupului* etc.; limbă: *limba broaștei*, *limba cucului*, *limba giștei* etc.; picior: *piciorul cocoșului*, *piciorul giștii* etc.; ureche: *urechea iepurelui*, *urechea porcului*, *urechea vacii*, *urechiușă* etc.;

b. deseori plantele poartă numele unor animale; omonimia nu se datorește totdeauna asemănării plantei cu animalul respectiv: *arici*, *broască*, *buburuze* (fructele), *buhă*, *ciocîrlani*, *gărgăuni*, *gușter*, *șarpe* etc., ci este posibil nume de plante ca *cerb*, *cerbană*, *oiță*, *zimbru* etc. să fi fost date, fie datorită preferinței animalelor pentru planta omonimă, fie pentru că plantele numite astfel coexistă în același microsistem bio-geografic cu animalele respective. Altădată numele de animal purtat de plantă rezultă din exprimarea eliptică a unor nume de plante care inițial aveau aspectul sintagmatic de tipul *pălăria șarpelui*, *moțul ciocîrlanului* etc.;

c. planta seamănă cu un obiect familiar vorbitorilor: *baltag*, *bănuțe* sau *bănuți*, *beteală*, *bolovani*, *bumbi*, *butori*, *căciulă*, *cercei*, *cîrligei*, *clopoței*, *cornul plugului*, *cosița fetelor*, *păpucei*, *scînteiuță*, *steluță*, *traista ciobanului* etc.;

d. uneori metafora este mai subtilă: *mărită-mă mamă*, *răsuflătoarea pămîntului*, *virtejul pămîntului*, *văduva ce țipă copiii* etc.

Planta cu numele științific *Aster amellus* se numește popular *steliță*, *stelute vinete*, *scînteiuțe* și *steițe*. Ne oprim la acest ultim nume. O necunoaștere a înfățișării plantei, a numirilor ce i se dă în alte părți, ne-ar îndrepta greșit pe calea explicării numelui prin apelativul *stei* „colț de stîncă”. În graiul comun este puțin probabil să se derive din *stea* „astru” un diminutiv *steiță*, pe cînd planta este numită așa, plecînd de la asemănarea ei cu o *steluță*, dar, probabil, numele a fost influențat și de sinonimul (ca nume de plantă) *scînteiuță*.

4. O mare parte a numelor de plante sugerează legende și credințe populare, identificabile în repertoriul literaturii folclorice. Nu totdeauna, bineînțeles, căci unele nume rămîn obscure.

⁸ În compunerea unor asemenea nume, *barbă* nu mai este simțit cu sensul lui propriu, ci cu cel de „smoc, mănunchi”, fapt pentru care *barba bradului*, *barba cucului* etc., nu par vorbitorilor imbinări lexicale bizare.

a. în nomenclatura botanică populară întâlnim numele multor eroi ai poveștilor noastre sau personaje ale mitologiei creștine: *banul deavolului*, *brîul Maicii Domnului*, *cămașa lui Dumnezeu*, *căruța dracului*, *coarda ielelor*, *muma pădurii*, *muma ploii*, *nălucă*, *singele voinicului*, *simziene*, *voinicea*, *voinicică*, *zinișoară*, *zmeoaică* etc.;

b. există în nomenclatura etnobotanică nume de plante care provin din antroponime: *adămească*, *antonică*, *avrămească*, *dumitrițe*, *todorușă*, *vășileac* etc. Explicația poate fi de natură hageografică, sfîntul de la care și-a luat numele planta fiind, de regulă, patronul vindecării unor boli, ca în exemplu *orbaltului* (*Acteia spicata*) numită și *cristof*, *cristofoară*, *cristoforea*, *cristoforiță*, *iarba hristoforului* etc. Acestei plante i se atribuie virtuți în vindecarea ciumei, iar *Sfîntul Cristofor* era patronul vindecării acestei boli. Nu totdeauna, însă, între numele sfîntului și cel al plantei există explicații de această natură, ca, de exemplu, în cazul florilor numite *dumitrițe* sau *dimitrițe* care înfloresc toamna, în jurul datei cînd calendarul ortodox sărbătorește pe *Sfîntul Dumitru*.

5. Indirect a venit vorba de medicina populară. Proprietățile adesea „miraculoase” ale plantelor, ca leacuri împotriva bolilor, au fost cunoscute din cele mai vechi timpuri, încît este firesc ca plantele să poarte numele bolilor pe care le vindecă sau ale organelor pentru lecuirea cărora sînt întrebuințate.

a. *ciuma*, *ciumărea*, *ciumăreăua*, *ciumăfaia* etc. sînt (sau au fost) întrebuințate în vindecarea *ciumei*; *brîncă* înseamnă „labă” sau „mină”, dar și „bubă, abces”, de aceea unele plante cu acest nume, care nu seamănă nici cu „laba animalelor”, nici cu „mina omului” (vezi, 3 a), sînt întrebuințate în vindecarea *brîncii* (*boala*) *orbalt* este nume de plantă, dar și al bolii vindecată cu planta respectivă; *mătrițe* sau *mătrice* înseamnă „viscere”, *mațe*, dar sînt și nume de plante; există plante care se numesc *bubă*, *bubare*, *coleră*; sau *fiere*, *rărunchi*, *splînă* etc.

b. medicina populară folosește, de asemenea, o seamă de plante pentru vindecarea bolilor la animale, pentru stimularea lactației sau pentru a grăbi epoca de reproducere (împreunare), încît vom găsi plante care se numesc *gălbează*, *amețeala cailor*, *amețeala oilor*; *gonitoare*, *gonitoarea vacilor*, *gonele*, *gonițe* (cf. *a goni* cu sensul cunoscut în reproducerea animalelor), *mîrliță* (cf. *a mîrli*) etc.;

c. nu toate plantele care poartă nume de boli (ca *gălbează*, de exemplu) vindecă bolile, ci ele le pot provoca, sau pot fi luați, prin intermediul lor, agenții patogeni care le provoacă. În general, aceste plante sînt socotite „veninoase”, „otrăvite”, „nebune”, „bolinde” etc.; cf. *bolindariță*, *bolînzele*, *bolîndețe*, *nebuțele* etc.

Cuvîntul *a stropși* nu înseamnă numai „a călca în picioare, a strivi, a stîlci în bătaie etc.”, ci și „a se răsti la cineva, a se oțări, a se burzului”, dar într-o manieră aparte, insuficient definită doar prin aceste definiții. Cel care *se stropșește* „se minie, se face roșu gotcă”, încît imaginea celui care *se stropșește* și stridența *stropșelelor* (*Vaccinium vitis-*

idaea), numite și *smîrdare* (vezi 1 b), cu boabele lor roșii, în contextul verdelui și brunului montan, se găsesc într-un raport metaforic. Dealtfel culoarea roșie a boabelor, fiind un element care iese în evidența, a făcut ca planta să fie numită, plecînd de la această caracteristică, și în alte limbi, cu nume corespunzătoare: cf. magh. *piros áfonya*, fr. *airelle rouge* etc.

Dacă *stropșele* își datoresc numele acestei asocieri metaforice, de ce am dat exemplul aici, și nu la aliniatul 3 d? Pentru că nu este exclus ca între *stropșele* (planta) și numele popular al epilepsiei (*stropșit*) să existe o legătură de natură mai practică, mai reală, decît metafora. Din punct de vedere etimologic, însă, radicalul este același indiferent de explicație.

6. Întrucît plantelor li se atribuie — dincolo de virtuțile lor curative reale — și efecte magice, cînd sînt folosite în compoziții obscure, în practica descîntecului, ele vor purta numele bolilor sau „domeniilor“ în care se folosesc descîntecele, ca în exemplele: *călcătură*, *cel pierit*, *dînsesele*, *de călcătură*, *desfăcătoare*, *dragoste*, *drăgostiț*, *iubiț* (toate nume de plante; cf. *DEB*, indicele) etc. Despre cineva agreabil, simpatizat și iubit, se zice că „are năvalnic“. Planta *năvalnic* este folosită, probabil, în descîntecele practicate în realizarea unui asemenea scop.

7. Cînd am amintit de *dumitrițe*, am spus că numele lor se explică în legătură cu perioada de înflorire, criteriu des folosit în nomenclatura etnobotanică. De aceea, unele se vor numi *primăvărute*, *primăverită*; *văratic*; *tomnatic*; altele vor sugera indirect anotimpul înfloririi lor: *omătuțe*, *zăpejoare*. Numele plantelor au ca punct de plecare și alte fenomene naturale sau cicluri astronomice: *noptiță*, *nopticoasă*, *miazănoapte*, *răsărită*, *soreancă*, *vînturele*, *ziua cu noaptea*, *zorele* etc.

8. Principalul criteriu rămîne însă utilitatea: *roinița*, *roiștea*, *roitul* etc. sînt folosite de stupari; industria coloranților casnici cunoaște (sau a cunoscut) o largă varietate de coloranți naturali, printre care rădăcinile, tulpinile și frunzele plantelor ocupă un loc important. De acest fapt trebuie să ținem seama în cazul numelor de plante provenite din nume de culori, căci nu totdeauna ele se explică printr-o caracteristică propriuzisă, ci prin nuanța coloristică obținută în vopsit. Unele sînt numite cu termeni generali, cu sensul de culoare, *vopsea*: *băcan*, *boia*, *boiengioaică*, *boitoreană*, *boitoriu* etc. *DLR* menționează un nume de plantă *rijnică* (*Isatis tinctoria*) numită și *boiengioară* sau *iarbă văpsătoare*. Că este folosită pentru obținerea unor coloranți ne spune chiar aceste două nume, precum și denumirea ei științifică. Numele *rijnîc*, este menționat de *DLR* cu „etimologie necunoscută“. Explicația numelui se află, probabil, în graiurile slave din est; cf. rus. *ryžyi* „roșu“.

Aceste note lexicale nu au pretenția de a fi dat soluții etimologice, autorul lor fiind conștient de rigorile „științei etimologice“, dar ele pot fi luate ca sugestii în lămurirea înțeleșurilor unor nume de plante, dintre care atîtea figurează în dicționare cu origine necunoscută. Cît despre utilizarea constituirii seriilor și structurilor în explicarea cuvintelor nu mai este nevoie de pledat. Aș aminti doar spusesele lui Th. Capidan care

formula ca principiu, ca metodă lingvistică, necesitatea analizei cuvintelor ținându-se seama dacă acestea fac parte „dintr-o familie de cuvinte“, cînd „nu ne este iertat să le tratăm izolat“⁹.

VASILE IONIȚĂ

NOTES LEXICALES (II)
(Significations des noms de plantes)

(Résumé)

En partant du *Dictionar etnobotanic* (par Al. Borza; v. n. 1), l'auteur propose quelques séries sémantiques de noms de plantes (qui appartiennent à la nomenclature populaire): le nom de plante provient de l'appellatif topyque (*gărină, grohotiș, padină* etc.); le nom de plante exprime une caractéristique (la couleur, le goût, l'odeur, la forme etc.); nom de plante — métaphore (v. sous 3); noms de plantes qui suggèrent des légendes ou croyances populaires; noms de plantes qui suggèrent les maladies qui les guérissent (ou les organes guéris); noms de plantes utilisées dans la pratique de l'incantation; plantes qui portent des noms d'après la période quand elles fleurissent; plantes qui portent des noms d'après leurs utilisations. Cette classification peut servir pour expliquer les noms de plantes obscures („sans étymologie“).